

Відгук
13.12.2021 р.
вченої ради
Олександр Хитишин
Голова спеціалізованої
ДФ 64.051.056

Голові спеціалізованої вченої ради
ДФ 64.051.056 Харківського національного
університету імені В.Н. Каразіна
61022, м. Харків, майдан Свободи 4

ВІДГУК

офіційного опонента, доцента кафедри соціології Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, кандидата соціологічних наук, доцента Єрескової Тетяни Володимирівни, на дисертацію Музильова Олександра Володимировича «Політики образи у конструюванні та відтворенні колективної пам'яті в сучасній Україні», подану на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 05 – Соціальні та поведінкові науки за спеціальністю 054 «Соціологія»

Актуальність теми дисертації. Сучасним суспільствам доводиться функціонувати в умовах нових викликів, дилем і криз. Події останніх років свідчать, що незважаючи на те, що джерела цих викликів є різними (економічні кризи, етнічні конфлікти, громадянські війни, технологічні зміни, безпекові конфлікти з іншими державами, світові пандемії), вони мають спільне підґрунтя, основу якого складає дихотомія сприйняття соціальними суб'єктами соціальної реальності. Одні сприймають її як результат соціальної дії, інші – як результат соціальних очікувань та бажань членів суспільства. На мою думку, така «конкуренція» у суспільствах у період постмодерну довкола розв'язання головних суспільних проблем з одного боку, підживлює адаптивну ефективність, тобто здатність суспільства виживати в умовах мінливого комплексу проблем і труднощів. А з іншого, сприяє проявам деструктивних соціальних практик – зниження соціальної довіри, загострення соціальної конфліктогенності, посилення соціальної нерівності і т. ін.

Актуальність тематики дисертаційного дослідження О.В. Музильова обумовлена тим, що у сучасних соціальних науках все популярнішою стає рефлексія щодо акцентуації уваги на фрагментарності (дискретності) сучасних соціумів. Дискретність соціального простору сприймається як системність, тобто як більша або менша відокремленість одних фрагментів цього простору від інших. Причому ступінь відокремленості «соціальних фрагментів» один від одного визначається відстанню між ними (мова йде не про «відстань» у просторовому розумінні). Коли єдиний соціальний простір системи (регіону, країни, держави і т.п.) розщеплюється на множину організованих підсистем, розділених «бар'єрами» – світоглядними, клановими, етнічними, політичними тощо. Зрозуміло, що ці процеси впливають і на закріплення дихотомічного стану масової свідомості, і на існуючі у суспільстві практики соціальної взаємодії, одним із складових яких є циркуляція політик пам'яті, що спрямовані, як зазначає автор, на регуляцію усього історичного минулого (с.28). Обґрунтовуючи

вибір теми дослідження автор дисертації акцентує увагу на своєму бажанні дослідити саме трагічні, травмуючі епізоди з історії (с.28-29), які регулюють суспільні реакції не лише на події минулого, а й контекст сприйняття сьогодення (з огляду на наявність військового конфлікту на Сході України). Це й пояснює певну спрямованість дисертаційної роботи О.В. Музильова висвітлити це з точки зору соціально-історичної ретроспективи.

Таким чином, дисертаційне дослідження О.В. Музильова та здобутий у результаті її підготовки науковий доробок щодо концептуалізації політик образи в сучасних суспільствах, є обґрунтовано актуальними та своєчасними.

Обґрунтованість наукових положень, висновків, сформульованих у дисертації та їх достовірність. Дисертація О.В. Музильова має особливий науковий інтерес адже є першим комплексним дослідженням, яке розширює межі поняття «образи» у контексті розуміння таких концептів теоретичного соціологічного дискурсу як «політики пам'яті», «колективна пам'ять», «національна пам'ять». Це є вельми слушним, адже в умовах загострення конкуренції між різними соціальними суб'єктами щодо впливу на суспільну свідомість, соціальні позиції, які займають члени соціуму стосовно тієї чи іншої проблеми, події, явища, процесу все більше наповнюються суб'єктивним змістом. При цьому, на мій погляд, сьогодні домінування суб'єктивного змісту все більше переходить на мезорівень (на рівень соціальних спільнот), що призводить до посилення поляризації, конфліктогенності, соціальної недовіри між різними соціальними групами. Саме тому, апелювання автора до пошуку релевантних чинників, які сприяють появі та встановленні такого почуття на рівні соціальної групи є обґрунтовано виправданим.

Згідно визначеної мети автором вдало поставлені завдання та використані методи наукового дослідження. Показовим є те, що дисертант використовує у роботі широкий спектр загальнотеоретичних і спеціально-наукових методів. Зазначеному сприяло опрацювання значного кола першоджерел, зокрема автором опрацьовано 165 джерел серед яких певна частина є іншомовні, що свідчить про намагання автора враховувати крос-культурний аспект щодо висвітлення обраної проблематики.

Дослідження базується на теоретико-методологічних засадах конструктивістської парадигми, про що неодноразово зазначає сам автор у вступі (с.34), першому розділі (с.51, с.65-66, с.88) та висновках (с.213) що, певним чином, обумовило напрямок наукового пошуку та акцентуацію висновків автора.

Фундаментальність та комплексність роботи проявляється у всебічному та поступовому вивченню дисертантом предмету дослідження. Так, вивчення першоджерел позитивно вплинуло на обґрунтованість та достовірність наукових положень та висновків проведеного дослідження. Особливу цінність роботи складає те, що основні теоретичні положення роботи (адаптування певних аспектів теорії інтерактивних ритуалів Р.Коллінза до авторської концептуалізації політики образи, розробка індикаторів фіксації «політики образ», визначення форм відтворення політик образи у міському просторі) були апробовані дисертантом емпіричним шляхом через авторські дослідження з використанням включеного спостереження та критичного

дискурс-аналізу. Зрозуміло, що ці результати мають певну суб'єктивну спрямованість, адже ґрунтувались на особистій позиції та сприйнятті автором визначених ним же індикаторів «політик образи», але у форматі теоретичної роботи, на мій погляд, це є припустимим. Заслуговує на увагу те, що це створює методологічні підстави для триангуляції достовірності висновків автора дисертації, наприклад, через опитування щодо конотації сприйняття індикаторів «політики образи» іншими акторами (представниками, як означених у роботі локальних просторів, так й у регіональному, загальнонаціональному розрізі).

Структура дисертації обумовлена метою, об'єктом і предметом дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. У першому розділі «Теоретичні засади вивчення політик образи» узагальнено соціологічні підходи до дослідження колективної пам'яті, як висхідного поняття авторського концепту «політики образ» (п.п. 1.1, с.39-56). Представлена достатньо ґрунтовна ретроспекція розуміння колективної пам'яті на різних етапах розвитку соціологічної думки. Основна акцентуація зроблена на науковому доробку М.Хальбакса про що зазначає сам автор на с.39, с.41, с.48, с.56. Дисертант використовує конструкт М.Хальбакса «історичні рамки» (с.41) для обґрунтування процесу «втиснення» певних подій у соціальний час та який дає дисертанту підстави стверджувати, що *«завдяки цьому люди починають чітко ідентифікувати себе з одним і протиставляти іншому»* (с.49). Цілком доцільно розкриті методологічні засади вивчення політик пам'яті як складової символічної політики у розрізі інформаційного підходу, яка передбачає акцент на тих історичних подіях, які є важливими для певного соціуму станом на зараз (п. 1.2., с.56-63). Привертає увагу переконлива аргументація автора щодо розгляду політики образи як різновиду політик пам'яті (п.1.3, с. 63-88). Сутність якої, слідуючи за логікою дисертанта, полягає у певній сепарації «колективної пам'яті» та визначенні (обиранням) у ній саме трагічних та травматичних подій, що, на думку О.В. Музильова *«дозволяє побачити, на які події минулого ми «ображаємося», а що ігноруємо при наявності певних історичних протиріч»* (с.63). Заслуговує на увагу й ілюстрування автором певних ознак політики образи історичними прикладами, що дозволяє пересвідчитися у «життєспроможності» сформульованих автором положень. Досить доречним для розуміння авторської позиції є «побудова» дисертантом взаємозв'язку між поняттями «політики образи» та «політики пам'яті», «колективна пам'ять», «колективна травма» (п. 1.4, с. 88-98). На с. 95 дисертант влучно зауважує, що *«колективна пам'ять – це те, на чому ґрунтуються політики пам'яті, різновидом яких і є політики образи»*. У другому розділі «Дослідження засобів конструювання та відтворення політик образи» автор визначає та обґрунтовує засоби відтворення політик образи в умовах міського простору (п. 2.1, с. 101-126) та у кінематографі (п.2.2, с. 126-142), вказуючи на те, що *«міський простір постає полем зіткнення персонального та структурного (державного) повсякдення»* (с.101), а у кінематографі *«трансляються актуальні образи, на які є громадське і політичне замовлення»* (с.126). Третій розділ «Дослідження конструювання та відтворення політик образи у фільмах та просторі українських міст»

присвячений емпіричній фіксації формування та відтворювання на вітчизняних екранах та вітчизняному міському просторі, як зазначає автор *«вигідних, виходячи з актуальних політичних потреб, подій та постатей»* (с.148) з використанням спеціальних соціологічних методів.

Запропонований автором у дисертації підхід щодо визначення структури і змісту дослідження є логічним та послідовним, що дозволило всебічно висвітлити значне коло дослідницьких питань. Вищезначене свідчить про належну структурованість дисертаційного дослідження, що, у свою чергу, дозволяє прослідкувати та засвідчити обґрунтованість отриманих результатів. Висновки, що наводяться в кінці розділів дисертації, є узагальненням досліджень.

Таким чином, сформульовані у дисертаційному дослідженні О.В.Музильова положення та отримані висновки базуються на опрацюванні значної кількості наукових джерел з обраної теми та емпіричному матеріалі, що забезпечило відповідний науковий рівень достовірності результатів даного дисертаційного дослідження.

Наукова новизна результатів дисертаційного дослідження. У дисертаційній роботі сформульовано та обґрунтовано сукупність положень, які характеризуються суттєвою науковою новизною і свідчать про особистий внесок автора у розвиток соціологічної теорії.

Зокрема, науковим доробком автора слід вважати:

- теоретико-методологічне узагальнення щодо вирішення важливої наукової проблеми, яка полягає у поглибленні теоретико-методологічних засад дослідження «політики пам'яті» (п. 1.1);

- поглиблення концептуальних засад теорії інтерактивних ритуалів Р. Коллінза щодо уточнення стосовно меморіальних заходів як засобу міфологізації події або актуалізації колишньої травми (п. 1.2);

- поглиблення термінології наукових досліджень в межах обраної автором проблематики у розрізі удосконалення дефініції «політики образи», яку запропоновано розглядати як цілеспрямований набір дій, який покликаний репрезентувати певну картину минулого, при цьому, відбувається репрезентація тільки тих травм, які затребувані в умовах актуального політичного контексту (п. 1.3);

- запропоновані дисертантом форми відтворення політик образи в міському просторі, як «стратегій», які застосовуються для досягнення певної політичної мети та розроблена система індикаторів відображення політик образи в кінематографі (п. 2.1, п. 2.2);

Позитивної оцінки заслуговують методологічні засади взаємозв'язку феномену «колективна пам'ять» і «політики образи», яка визначена у роботі як фундамент політики образи, зберігаючи інформацію про травмуючі події (п. 1.4.). До суттєвих здобутків автора слід віднести й поглиблення соціологічного знання про символічний простір м. Харкова (п. 3.2).

Таким чином, можна зазначити, що результатам дисертаційного дослідження О.В.Музильова притаманний належний рівень наукової новизни, при цьому положення з різним ступенем наукової новизни містяться у кожному з розділів дисертації.

Повнота викладу положень дисертації в роботах, опублікованих автором.

Опубліковані автором наукові праці репрезентують зміст наукових положень та висновків, сформульованих у даному дисертаційному дослідженні. Основні положення дисертаційного дослідження О.В.Музильова викладено ним у 4 працях у фахових вітчизняних виданнях, 1 у міжнародному періодичному видінні держави, яка входить до Організації економічного співробітництва та розвитку та Європейського Союзу. зарубіжному, в 7 працях апробаційного характеру. Дисертація виконана з дотриманням вимог сучасного українського ділового мовлення.

Практичне значення отриманих результатів дисертаційного дослідження.

Дисертаційне дослідження О.В.Музильова містить наукові положення, що мають практичну спрямованість. Зокрема, вони можуть бути використані у науково-дослідній роботі – для подальшого дослідження теоретичних аспектів феномену «колективна пам'ять», «національна пам'ять»; у навчальному процесу - при викладанні таких дисциплін як «Політична соціологія», «Соціологія міста» та ін. Прикладні результати дослідження можуть бути використані органами державного управління та місцевого самоврядування, громадськими організаціями для ефективного формування міського простору з метою підвищення соціальної згуртованості населення.

Аналіз тексту дисертації свідчить про **відсутність порушення автором академічної доброчесності**. У роботі наявні посилання на джерела інформації у разі використання ідей, тверджень, відомостей; надано достовірну інформацію про результати наукової діяльності, використані методики досліджень і джерела інформації.

Дискусійні положення та зауваження щодо змісту дисертації. Оцінюючи проведену наукову роботу, необхідно зазначити, що дисертація не позбавлена певних дискусійних моментів.

У порядку наукової дискусії видається доречним звернути увагу автора дисертації на декілька питань, аргументацію яких, на мою думку, слід уточнити чи пояснити під час процедури публічного захисту.

1. Потребує уточнення позиція автора щодо універсальності та унікальності політики образи. Так, на с.79 дисертант зазначає, що *«кожна політика образи унікальна, адже вона передбачає акцент саме на тих подіях, які релевантні для конкретної групи. Тому вона передбачає унікальний набір подій, символів, претензій»*. Проте, наведені автором у тексті дисертації приклади реалізації політики образ у різних країнах світу на різних історичних етапах свідчать про певну універсальність (наявність певного універсального «набору» критеріїв та ознак формування політики образи). На мій погляд, тут є певна невідповідність щодо розуміння «політики образи» (універсальна технологія конструювання соціальної реальності чи унікальна).

2. Дисертант неодноразово на сторінках дисертації (с.64, с.71, с.73, с.76) акцентує увагу на прив'язці «політики образи» до політичної кон'юнктури. Проте так і залишається не зрозумілим, що це означає з точки зору концептуалізації поняття «політики образи»: чи вважає автор, що «політики образ» – штучне утворення,

спрямоване на вирішення потреб політичної кон'юнктури (яку автор здебільшого ототожнює з ситуативними потребами державної влади), чи все ж таки, це невід'ємна складова колективної пам'яті та процесів формування політики пам'яті, національної пам'яті на рівні будь-якої держави.

3. На с.78, пишучи про таку причину запровадження політики образи як необхідність згуртування соціальної групи, дисертант зазначає, що *«в першу чергу такий тип політик образи актуалізується при наявності актуальних політичних розбіжностей або бойових дій. Мета цього – згуртувати групу перед лицем умовного зовнішнього ворога»*, виникає питання, що автор розуміє під «умовним зовнішнім ворогом», особливо у контексті наявності *«актуальних бойових дій»*.

4. Потребує додаткового теоретичного обґрунтування позиція автора щодо визначених ним форм відтворення політик образи у міському просторі (пам'ятники, топоніми та інші символи, що пов'язані з травмуючими подіями), як *«стратегій»*, що застосовують актори задля досягнення певної політичної мети». Аналізуючи позицію дисертанта, складається враження, що, на його думку, єдина мета «використання» подібних форм у міському просторі – це актуалізація «політики образи» на локальному рівні.

5. Необхідно звернути увагу на некоректне використання автором аббревіатур «ДНР», «ЛДНР» у таблиці 3.7. (с. 179-180). Із 18 січня 2018 року згідно закону України «Про особливості державної політики щодо забезпечення державного суверенітету України над тимчасово окупованими територіями в Донецькій і Луганській областях», (№ 2268-VIII) вживання терміну «ДНР», «ЛНР» в Україні є неправомірним. Використовуючи ці аббревіатури у своєму дослідженні, дисертант мав додавати **«так звані ДНР, ЛНР»**.

6. На с.212 дисертант пише, підводячи підсумки свого дослідження, що *«незважаючи на те, що політики образи частіше за все ґрунтуються на реальних подіях, пов'язаних з несправедливим обмеженням прав, травмами, дискримінаціями, вони також передбачають міфологізацію... Вони призвані викривити образ обох сторін. З одного боку є кривдник, який є винуватцем, а з іншого – постраждала сторона, що стала невинною жертвою»*. У зв'язку з цим потребує додаткової аргументації віднесення автором деяких кейсів у додатку А (рис. А2, рис.А3, рис. А10, рис.А11) як ілюстрації реалізації політики образи у міському просторі, особливо у контексті «викривлення образу обох сторін».

7. Формулюючи загальні висновки дисертант констатує на с. 216, що *«політики образи складаються з конструювання негативного образу «кривдника» та образу своєї групи як «жертви»*. Це відбувається за рахунок відтворення стереотипів, міфологізації травм, створення образу опонента через ЗМІ. Політики образи – це апеляція до іншого, намагання його звинуватити та притягти до відповідальності. Паралельно з цим, вони направлені й на отримання власної вигоди». Потребує уточнення контекст застосування автором виразу «отриманням власної вигоди».

Висловлені зауваження носять переважно дискусійний характер та не здійснюють впливу на відповідний рівень виконаного дисертаційного дослідження.

Теоретичні результати й наукові положення, які містяться у даній дисертації характеризуються єдністю змісту і свідчать про внесок дисертанта у соціологічну теорію щодо розуміння таких феноменів як «колективна пам'ять», «політики пам'яті», «національна пам'ять», які є невід'ємною складовою конструювання та репродукування соціально-історичного дискурсу у контексті певних соціумів.

Загальний висновок

Враховуючи вищевикладене, можна стверджувати, що дисертаційна робота Музильова Олександра Володимировича «Політики образи у конструюванні та відтворенні колективної пам'яті в сучасній Україні» відповідає галузі знань 05 «Соціально-поведінкові науки» спеціальності 054 «Соціологія», вимогам наказу Міністерства освіти і науки України від 12.01.2017 р. № 40 «Про затвердження вимог до оформлення дисертацій» і «Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії» (постанова Кабінету Міністрів України від 06 березня 2019 року № 167), а її автор – Музильов Олександр Володимирович – заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю «054» Соціологія (галузь знань 05 – Соціальні та поведінкові науки).

Офіційний опонент:

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології
Київського національного економічного
університету імені Вадима Гетьмана

Т.В. Єрескова

